

**УРАХУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
В ПРОЦЕСІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ****TAKING INTO ACCOUNT THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT
OF HUMAN RIGHTS IN THE PROCESS OF CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION****Рябчинська О.П.,
д.ю.н., професор***Класичний приватний університет***Іваніна Ю.В.,
здобувач***Класичний приватний університет*

Стаття присвячена розгляду питань про можливість та доцільність урахування правових позицій Європейського суду з прав людини щодо визначення видів поведінки, забороненого ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в процесі кримінально-правової кваліфікації. Визначено, що застосування практики цієї судової інстанції при здійсненні правосуддя визначається визнанням обов'язковості її юрисдикції в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, кримінально-правова кваліфікація, додаткові підстави, судова практика, судовий прецедент, правова позиція, рішення, оцінне поняття.

Статья посвящена рассмотрению вопроса о возможности и целесообразности учета правовых позиций (решений) Европейского суда по правам человека относительно определения видов обращения, запрещённого ст. 3 Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод, в процессе уголовно-правовой квалификации. Применению практики этой судебной инстанции при осуществлении правосудия определяется признанием обязательности ее юрисдикции во всех вопросах, связанных с толкованием и применением Конвенции.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, уголовно-правовая квалификация, дополнительные основания, судебная практика, судебный прецедент, правовая позиция, решение, оценочное понятие.

Article deals with the issue of taking into account the legal position (making) the European Court of Human Rights in the process of criminal-legal qualification.

Considered discussion questions to determine the sources of criminal law and criminal law, the range of phenomena that are recognized today in the doctrine of criminal law and jurisprudence as additional grounds of criminal-legal qualification. Analyzed the role of decisions of the European Court of Human Rights as a source of criminal law in Ukraine. The conclusion is that today the practice of the ECHR is quite widely used in Ukraine of justice. In particular, the judges turn to her at the justification of a preventive measure in the form of detention, when deciding on inappropriate research evidence about the circumstances which are not contested by anyone (simplified procedure under Art. 349 of the Criminal Processual Code), at justification release from probation, determining the proportional size of compensation for moral and material damage, etc. Rarely can meet court decisions, which would take into account the legal positions of the ECHR directly for justify the criminal law assessment of socially dangerous acts.

On the basis of the decisions of the ECHR and set out in their legal position regarding the interpretation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms found that long-standing practice of justice ECHR has developed quite reasonable criteria for signs of torture, inhuman attitude, special cruelty, torture, etc., which can use them in the criminal law assessment of assaults on life, health of the person, her honor and dignity.

Drawn attention to that in the case when in the decisions of the ECHR certain concepts interpreted more broadly than in the articles of the Criminal Code of Ukraine, courts may consider such a decision only in the part that does not contradict domestic law. The content of assessed sign must be installed in the context of the object and purpose of the relevant articles of the law. It is noted that in the judicial decisions should contain not only references to a specific decision of the ECHR, but indicate the correlation of the relevant decision with norms of national law and the conditions of the particular case. The priority direction of improving the practice making use of the European Court of Human Rights asked to consider the correct interpretation of the content of the decisions, a clear ascertainment of the legal position of this instance in individual cases by national judges, the possibility and advisability to refer to the relevant jurisprudence in the process of criminal-legal qualification.

Key words: European Court of Human Rights, criminal-legal qualification, additional grounds, jurisprudence, judicial precedent, legal position, decision, assessed term.

Будучи складовою процесу застосування кримінально-правових норм кримінально-правова кваліфікація набуває виключного значення в процесі здійснення правосуддя. Адже правильна кваліфікація «забезпечує реалізацію конституційного принципу законності у кримінальному судочинстві (ст. 129 Конституції України), гарантує охорону й здійснення прав і свобод людини і громадянина, виступає необхідною умовою призначення справедливого покарання (чи звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання)» [1, с. 6]. Визначення підстав кримінально-правової кваліфікації в теорії кримінального права є відкритим питанням. У кримінально-правовій літературі (науковій, навчальній), присвяченій науковим основам і проблемним питанням кримінально-правової кваліфікації, додаткові підстави кримінально-правової кваліфікації (кваліфікації злочинів) висвітлюють по-різному. Утім судову практику та прецеденти науковці схильні визнавати додатковими підставами кримінально-правової кваліфіка-

ції, які можуть стати у нагоді у тому випадку, коли надати належну кримінально-правову оцінку певному суспільно небезпечному діянню лише на підставі норм кримінального закону неможливо [2, с. 45; 3, с. 257; 4, с. 43-44].

Серед відомих доктрин кримінального права та судовій практиці прецедентів виділяють і рішення Європейського суду з прав людини. Застосування в Україні практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) регламентується ст. 17 Закону України «Про практику виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Згідно вказаної статті суди мають застосовувати при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду як джерело права. Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини та протоколів до неї, поданих йому на розгляд відповідно до статей 33, 34, 46 і 47 Конвенції. У зв'язку з чим на порядку денному залиша-

ється відкритим важливе питання – визначення механізму такого застосування, узгодження судової практики в Україні з практикою Європейського суду.

Сьогодні практика ЄСПЛ доволі широко застосовується в Україні при здійсненні правосуддя. Зокрема судді звертаються до неї при обґрунтуванні обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, при вирішенні питання про недоцільність дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується (спрощена процедура відповідно до ст. 349 Кримінального процесуального кодексу України), при обґрунтуванні звільнення від відбування покарання з випробуванням, визначенні домірного розміру відшкодування завданої моральної та матеріальної шкоди тощо. Рідше можна зустріти рішення судів, які би враховували правові позиції ЄСПЛ безпосередньо для обґрунтування кримінально-правової оцінки суспільно небезпечних діянь.

Метою статті є визначення ролі прецедентів ЄСПЛ в процесі кримінально-правової кваліфікації, здійснюваної офіційними суб'єктами.

Відповідно до п. 8 ст. 13 Закону України «Про судочестві і статус суддів», судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [5]. Утім, незважаючи на визначення рішень ЄСПЛ джерелом кримінального права відповідно до Закону України «Про практику виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», серед вчених немає єдиної думки з цього питання. Зокрема фахівці з теорії права акцентують увагу на проблемі визначення правової природи рішень ЄСПЛ [6, с. 19], адже наразі такі рішення сприймаються і як судова практика, і як акти тлумачення, і як правозастосовні акти. Так, на переконання одних вчених рішення ЄСПЛ не містять правових норм, оскільки Суд не створює нові норми, а лише застосовує норми Європейської конвенції та Протоколів до неї [6, с. 20]. Відтак немає підстав і для визнання таких рішень Європейського суду судовими прецедентами. Завгородній В. А. пропонує вважати рішення ЄСПЛ – елементом судової практики, що є унікальним джерелом права прецедентного характеру, ядром якого є правова позиція і при прийнятті якого вирішується конкретна справа та здійснюється офіційне тлумачення норм Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6, с. 22]. Колісниченко В. М. зазначає, що «якщо прецедентом вважати судові рішення або його частину, котра виділяється шляхом логічного аналізу, використовується для врегулювання інших конкретних аналогічних життєвих ситуацій, то, очевидно, погляд на рішення Європейського суду прецедентного характеру як на джерело права не відповідає сучасному стану речей» [7, с. 84]. Інші ж розглядають прецеденти Європейського суду як джерела права, які слід враховувати в законодавчій і правозастосовній діяльності [8; 9].

Коло джерел кримінального права визначається значно ширше і включає: нормативно-правові акти (Конституція України та Кримінальний кодекс України), міжнародно-правові договори, судові прецеденти (рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду України, ЄСПЛ), нормативно-правовий договір (угода про примирення) [10, с. 44]; Кримінальний кодекс України та закони, які вносять до нього зміни; Конституція та інші закони України, а також окремі положення підзаконних актів; окремі рішення Конституційного Суду України, якими положення того чи іншого кримінального закону визнано неконституційними або, навпаки, конституційними; окремі положення чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; окремі загально-

визнані принципи і норми міжнародного права; окремі рішення ЄСПЛ та інших міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною; судова практика національних судів, у т. ч. рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України та акти судового тлумачення судів загальної юрисдикції; кримінально-правова доктрина [11, с. 75-76]; нормативно-правові акти та правові позиції Конституційного Суду України, ЄСПЛ, викладені у прийнятих ними процесуальних актах (рішеннях, ухвалах) та правові позиції Верховного Суду України, прийняті ним з підстав і в порядку, визначених ст. ст. 400-12-400-25 КПК України, на які здійснюється посилання у формулі кваліфікації чи у мотивувальній частині процесуального документа (акту) органу досудового слідства, прокурора та суду (вироку, постанови, ухвали) для обґрунтування прийнятого ним рішення щодо кримінально-правової кваліфікації вчиненого діяння, і застосування кримінального закону в цілому [12, с. 18-19].

Отже рішення ЄСПЛ визнаються джерелами кримінального права. З'ясування потребує питання про те, яким чином враховуються рішення Європейського суду, точніше правові позиції Суду, викладені в його рішеннях, в процесі застосування кримінально-правових норм, зокрема в ході кримінально-правової кваліфікації.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) є чимало норм, які містять оцінні поняття як от: особлива жорстокість (п. 4 ч. 2 ст. 115), жорстоке поводження (ч. 1 ст. 120), приниження людської гідності (ч. 1 ст. 120), особливе мучення (ч. 2 ст. 121), мучення (ч. 1 ст. 127), сильний фізичний біль, фізичне та моральне страждання (ч. 1 ст. 127), фізичні страждання (ч. 2 ст. 146), звичаї, подібні до рабства (ч. 1 примітки до ст. 149), болісні або такі, що ображають особисту гідність потерпілого дії (ч. 2 ст. 365) тощо. Існування у КК України оцінних понять є доцільним, але в той же час викликає складнощі їх розуміння, оскільки «оцінні поняття містять лише загальні відомості про певний предмет, явище тощо, однак у законі не конкретизуються» [13, с. 333]. У зв'язку з чим саме правозастосовець має надати правильне тлумачення певного оцінного поняття. Стандарти оцінних понять, які визначають його зміст, на думку науковців, можуть формуватися у правозастосовній практиці (практичні стандарти) й у кримінально-правовій доктрині (наукові стандарти) компетентними та (або) авторитетними суб'єктами права [12, с. 334]. Утім в рішеннях ЄСПЛ вказується, що з'ясування невизначених норм є прероґативою практики, а в судовій практиці цієї інстанції є рішення, яке безпосередньо стосується значення розуміння оцінних кримінально-правових понять, які можуть бути використані при кримінально-правовій оцінці посягань на волю, честь, гідність особи, її здоров'я та інші блага (Лівійк проти Естонії, Рішення ЄСПЛ від 25 червня 2009 року).

Так, станом на 11 квітня 2013 року щодо України постановлено 81 рішення за ст. 3 Конвенції, у яких встановлено 137 порушень, станом на 31 грудня 2014 року – встановлено 12 порушень щодо заборони тортур, 117 – нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження [13, с. 850].

Безпосередньо у Європейській конвенції з прав людини не міститься визначення того, що є катуванням, нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням або покаранням. Апелування ж до здорового глузду та принципів моралі в таких ситуаціях може видатися замало. За відсутності спеціальних критеріїв визначення таких форм поводження, їх кримінально-правова оцінка є ускладненою. Саме тому особливого значення в якості додаткової підстави кваліфікації набувають ті критерії, які розроблені та оприлюднені у правових позиціях ЄСПЛ.

Фахівці акцентують увагу на тому, що при визначенні того, чи можна кваліфікувати певну форму поганого поводження як катування, слід враховувати закріплену у ст. 3

відмінність між цим поняттям та поняттям «нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження». На думку Фулей Т. І., розрізнення цих понять у Конвенції свідчить про намір надати особливої ганебності умисному нелюдському поводженню, яке спричиняє дуже тяжкі й жорстокі страждання (Ірландія проти Сполученого Королівства, Рішення ЄСПЛ від 18 січня 1978 року, п. 167, серія А, № 25) [13, с. 155].

В практиці Європейського суду є ряд рішень, в яких тлумачаться положення ст. 3 Конвенції щодо заборони катування, зокрема: тлумачення дій, що полягають у катуванні або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженні (Лабіта проти Італії); розмежування понять «нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження» та «катування», як особливого рівня жорстокості умисного нелюдського поводження, що призводить до тяжких і жорстоких страждань (Ірландія проти Великобританії) [13, с. 155-156].

Під жорстоким поводженням передусім розуміється певна тяжкість фізичного болю або душевних страждань. У випадку катувань їхній рівень є дуже високим. Такий біль або страждання завдаються за допомогою спеціальних методів або через створення конкретних обставин. Фахівці наводять такі приклади відповідного поводження (катування):

- завдання ударів по ступнях (Салман проти Туреччини, Рішення ЄСПЛ від 27 червня 2000 року, Заява № 21986/93);

- фізичне насильство, так зване «палестинське підвішання» (Аксої проти Туреччини, Рішення ЄСПЛ від 18 грудня 1996 року, Заява № 21987/93);

- застосування до людини електроструму є особливо серйозною формою поганого поводження, яке може викликати сильний біль і жорстокі страждання, а отже має вважатися катуванням, навіть якщо воно не призводить до будь-яких тривалих розладів здоров'я (Полонський проти Росії, Бузілов проти Молдови, Рішення ЄСПЛ від 23 червня 2009 року, Заява № 28653/05, п. 32);

- застосування гарячої або холодної води до жертви, удари у голову і загрози розправитися з її дітьми (Аккоч проти Туреччини, Рішення ЄСПЛ від 10 жовтня 2000 року, Заява № 22947-48/93);

- погані умови і жорстокий режим тримання у в'язниці, які застосовуються з метою покарання особи (Пашку та інші проти Молдови та Росії, Рішення ЄСПЛ від 08 липня 2004 року, Заява № 48787/99);

- багаторазове побиття молодої жінки, яка протягом кількох годин знаходиться наодинці з кількома поліцейськими-чоловіками (Менешева проти Росії, Рішення ЄСПЛ від 09 березня 2006 року, Заява № 59261/00) [14, с. 8];

- погрози стосовно катування дружини заявника – яка була особливо уразливою у зв'язку з її перебуванням на останньому етапі вагітності і яку, як це було відомо заявникові, також тримали у відділі міліції – ймовірно значно посилили його психічні страждання (Аккоч проти Туреччини);

- поміщення роздязненої дівчини в автомобільну покришку та обливання її водою під тиском, подальше згвалтування особи представником державної влади (розцінено судом як тяжка та подразлива форма жорстокого поводження, що завдала потерпілій глибоку психологічну травму) (Аудін проти Туреччини, Рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1997 року, Заява № 23178/94; Маслова і Налбандов проти Росії, Рішення ЄСПЛ від 24 січня 2008 року, Заява № 839/02).

Ознакою катування Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання визначає також наявність мети такого поводження – навмисне завдання сильного болю або страждання, зокрема, з метою отри-

мання відомостей, покарання або залякування (Аккоч проти Туреччини, Заяви № 22947/93 і 22948/93, п. 115, ЕCHR 2000-X; Дурмуш Курт та інші проти Туреччини, Рішення ЄСПЛ від 31 травня 2007 року, заява № 12101/03, п. 30).

Визнання поводження нелюдським при досягненні мінімального рівня жорстокості в практиці ЄСПЛ оцінюється на підставі таких критеріїв як: урахування усіх обставин справи (тривалість такого поводження, його фізичні та психічні наслідки, а також у деяких випадках стать, вік та стан здоров'я потерпілої особи) (Валашінас проти Литви; Ірландія проти Сполученого Королівства, Рішення ЄСПЛ від 18 січня 1978 року, серія А № 25, п. 162); з огляду на те, що *inter alia*, воно було умисним, застосовувалося впродовж кількох годин поспіль і призводило або до справжніх тілесних ушкоджень, або до гострих фізичних чи душевних страждань (Кудла проти Польщі); біль та страждання, завдані через застосування фізичної сили (удар кийком в обличчя), прямої необхідності у якому через поведінку потерпілого не було (Менешева проти Росії, Рішення ЄСПЛ від 09 березня 2006 року, Заява № 59261/00).

Визнання поводження «таким, що принижує гідність» в практиці ЄСПЛ оцінюється на підставі таких критеріїв як: наявність мети викликати у потерпілих почуття страху, муки і меншовартості, а відтак принизити та зневажити (Кудла проти Польщі); примушування затриманого чоловіка роздягнутися догола, незважаючи на присутність працівників-жінок (Валашінас проти Литви, Рішення ЄСПЛ від 21 липня 2001 року, Заява № 44558/98).

Тож нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження також характеризується заподіянням фізичного болю або душевних страждань, утім їх тяжкість та інтенсивність є меншими, порівняно з катуванням. На переконання фахівців, «елемент, визначений словами «таке, що принижує гідність» стосується дуже конкретних почуттів, пов'язаних з принижуючим і образливим ефектом жорстокого поводження. На відміну від катувань, для порушення аспектів заборони, пов'язаних з термінами «нелюдський» і «такий, що принижує гідність», не обов'язковим є намір завдати страждання» [14, с. 10].

Отже багаторічна практика здійснення правосуддя ЄСПЛ виробила доволі прийнятні критерії встановлення ознак катування, нелюдського поводження, особливої жорстокості, мучення тощо, які дозволяють використовувати їх в процесі кримінально-правової оцінки посягань на життя, здоров'я особи, її честь та гідність. Між тим аналіз судової практики винесення вироків зокрема за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство з особливою жорстокістю), ч. 1 ст. 120 КК України (за ознакою жорстокого поводження та систематичного приниження людської гідності), ч. 2 ст. 121 КК України (за ознакою особливого мучення) та ч. 3 ст. 365 КК України (за ознакою вчинення болісних та таких, що ображають особисту гідність потерпілого, дій) свідчить про те, що суди, даючи кримінально-правову оцінку цим діям, переважно звертаються до роз'яснень Верховного суду України, що містяться в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07 березня 2003 року № 2 або діють на власний розсуд, не конкретизуючи, у чому саме вони вбачають особливу жорстокість чи приниження людської гідності.

Здійснивши узагальнення розгляду справ проти життя та здоров'я особи, палата з розгляду цивільних та кримінальних справ Вищого спеціалізованого суду України підкреслила помилки, які виникають у процесі кримінально-правової оцінки окремих посягань на здоров'я людини. Зокрема було зазначено, що «дослідження наданих для узагальнення матеріалів дає підстави для висновку що, встановлюючи ознаки об'єктивної сторони складу злочину катування, суди здійснюють тлумачення диспозитивної кримінально-правових норм у ст. 127 КК України, орієнтуючись на зміст рішень ЄСПЛ. Разом із тим, в окремих

актах ЄСПЛ зазначається, що до актів катування та іншого жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження треба відносити такі, як позбавлення сну, харчування і води, багатогодинне стояння біля стіни, одягання каптурів, утримання в приміщенні з постійним та голосним звуком або у підвалі, де особа ризикує наразитися на небезпеку нападу щурів, розлучення матері з немовлям ... Такі положення містяться у рішеннях ЄСПЛ у справах «Тесленко проти України» від 20 березня 2012 року, пп. 99, 100; «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18 січня 1978 року, п. 167; «Сельмуні проти Франції» від 28 липня 1999 року, п. 97; «Аккоч проти Туреччини» від 19 жовтня 2012 року».

У зв'язку з чим Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ акцентує увагу на тому, що у контексті положень ч. 1 ст. 2 КК України про те, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України, та положень ч. 3 ст. 3 КК України про те, що злочинність, караність діяння та його інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки

КК України, встановлюючи об'єктивні ознаки катування, судам передусім необхідно оцінювати їх відповідність змісту диспозиції норм, закріплених у ст. 127 КК України.

Отже, у випадку коли в рішеннях ЄСПЛ певні поняття тлумачаться більш широко, аніж у статті КК України, суди можуть враховувати таке рішення лише в тій частині, яка не суперечить внутрішньому законодавству. Зміст же оціночної ознаки має встановлюватись у контексті предмета і мети відповідної статті закону (Броуган та інші проти Сполученого Королівства, Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1988 року № 10/1987/133/184–187).

Також в судових рішеннях мають міститися не тільки посилання на конкретне рішення ЄСПЛ, але й вказуватись співвідношення відповідного рішення з нормами національного права й обставинами конкретної справи. Пріоритетним напрямком вдосконалення практики застосування рішень ЄСПЛ має бути правильне тлумачення суті цих рішень, чітке з'ясування правової позиції цієї інстанції щодо конкретної справи вітчизняними суддями, можливості та доцільності посилатися на відповідну судову практику в процесі кримінально-правової кваліфікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін. ; за ред. М. І. Панова. – Х. : Право, 2016. – 356 с.
2. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – К. : Істина, 2010. – 430 с.
3. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 704 с.
4. Кузнецов В. В. Теорія кваліфікації злочинів : Підручник / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко ; За заг. ред. професорів Є. М. Моїсеєва та О. М. Джуки, наук. ред. к. ю. н., доц. Вартилицька. – Вид. 2-ге, перероб. – К. : КНТ, 2007. – 300 с.
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 року № 1402–VIII // Офіційний вісник України. – 2016. – № 56. – Ст. 1935.
6. Завгородній В. А. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини / В. А. Завгородній // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2015. – № 15. – Т. 1. – С. 19–22.
7. Колесниченко В. М. Значення для судів України рішень Європейського суду з прав людини за результатами розгляду виборчих спорів / В. М. Колесниченко // Судова апеляція. – 2009. – № 2 (15). – С. 82–89.
8. Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини / Г. Куц // Право України. – 2002. – № 2. – С. 18–24.
9. Скомороха В. Захист прав і свобод людини Конституційним Судом України в контексті практики Європейського суду з прав людини / В. Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 40–47.
10. Дудоров О. О. Кримінальне право : Навчальний посібник / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк / За заг. ред. М. І. Хавронюка. – К. : Ваіте, 2014. – 944 с.
11. Андрушко П. П. Джерела кримінального права України / П. П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 7 (130). – С. 13–22.
12. Загинеї З. Кримінально-правова герменевтика : монографія / З. Загинеї. – К. : Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 380 с.
13. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : Науково-методичний посібник для суддів / Т. І. Фулей. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с.
14. Сванідзе Е. Боротьба з жорстоким поводженням і безкарністю : права затриманих і обов'язки працівників правоохоронних органів / Е. Сванідзе. – К. : «К. І. С.», 2009. – 40 с.